

CIRKUSZI AKROBATIKA

Alaputatási és szakmódszertani periodika

Németh Anna: A lovasdráma[1]

A lovasdrámák kialakulása

A lovasiskolákban, a cirkuszokban vagy a vásárok alkalmával a látványosságok központi szereplője volt a ló. Londonban és Párizsban már a XVII. században szerepeltek lovak a színpadon, de a lovak szerepeltetése még nem lovasdráma, és a cirkuszokban előadott darabok közül sem mindegyik felel meg a lovasdráma fogalmának.

Astley Amphitheatre-jében és a Royal Circus-ben porond és színpad is volt. Ez lehetővé tette, hogy a cirkuszi számok után színpadi jelenettel vagy zenei műsorszámmal zárják az előadásokat.

Astley kezdetben a Brentfordba lovagló szabó történetét, burlettákat és pantomimokat mutatott be műsorán, majd lovasdrámákkal színezte a programot.[2] Cselekményük elsősorban történelmi volt: a waterloo-i csatát a és moszkvai tüzvészt is megjelenítették a porondon. Az új játéktípus óriási sikert aratott, Astley 19 cirkuszt építtetett az országban, ahol előadhatták ezeket a lovasdrámákat.[3]

A Brentford-ba lovagló szabó és egyéb korai lovasdrámák

Az első, említésre méltó esemény a lovasdráma történetében a Brentfordba lovagló szabó jelenete. Ennek alaptörténete az, hogy egy szabó útnak indul, hogy a kor egyik politikusára, Wilkes-re szavazzon. A történet a folklór kedvelt darabja volt, ez alapján alkotta meg Astley Billy Button figuráját. A szabó először nem tud felszállni a lóra, de amikor végre sikerül neki, a ló nem indul el. Majd hirtelen olyan gyorsan kezd vágatni, hogy a szabó nem tud rajtamaradni. Végül a ló körbekergeti a szabót a porondon. Ez volt a cirkusz történetének első vicces entréje, melyet később sokan átvettek és feldolgoztak. Hasonló volt Astley ismerősének, Charles Hughes komikus jelenete, mely egy porthmouth-i részeg tengerész lovaglását mutatta be. [4]

Astley-nél és a Royal Circus-ben előadott egyes darabok (pl. „Valenciennes ostroma”, a Bastille megostromlása) lovak nélkül kerültek színre. De ezek is fontosak voltak a lovasdráma kialakulásánál, mert később hasonló történeteket lovakkal, valódi tüzzel, harccal jelenítették meg.

A Royal Circus fennállásának fontos alakja J. C. Cross volt, aki feleségül vette az akkori igazgató lányát, és a cirkusz házi szerzőjeként dolgozott. Ebben a korban, tehát az 1700-as évek végén cirkuszi szerzőként nem volt egyszerű dolga, ugyanis a királyi színházak színpadán kívül törvény tiltotta a színpadi beszédet. Cross azonban leleményesen áthidalta ezt a problémát, és némajátékokat kezdett írni. „Circusiana” címen jelentek meg némajátékainak vázlatai, 1797 és 1806 között népies és hősiés történeteket dolgozott fel. Sir Francis Drake kalandjain kívül olyan darabok fűződnek a nevéhez, mint a „Rinaldo Rinaldini, avagy a titkos bosszúálló” és a „Ködkirály, avagy a bűvös rózsza.” Cross nem nevezhető a lovasdráma ötletgazdájának, de a formálódó műfaj neki köszönheti a lovasdráma apparátusának (rohamok, tüzvész, csaták) kialakítását és a némajátékokat.

Astley Amphitheatre-jében egymást váltották a sokszínű lovasdrámák. 1802-ben fia, John Astley egy francia lovascsoportot szerződtetett le, ami a „Nap lovagjai, avagy szerelem és veszély” címen mutatott be egy szárazföldi és tengeri ostromot, valamint egy tüzvészt is magába foglaló darabot. Ez a darab az angliai fellépés előtt Párizsban 200 este ment egymás után. Az 1806-ban játszott „Szöke rabszolganő, avagy mórok és afrikaiak” –ban erdők, folyók, ültetvények elevenedtek meg, az előadás fénypontja a mórok felvonulása volt lovakon és tevéken.

Németh Antal Színészeti lexikonjában[5] 1807-re helyezi a lovasdráma születésének időpontját. Ekkor mutatták be a John Astley által megírt kalandos történetet, süllyesztős színpadon, de sajnos ennek címe és pontos cselekménye nem maradt fenn. Viszont a szintén általa írt 1810-es „Vérvörös lovak” hatalmas sikert aratott: 175-ször adták elő és nagy bevételt hozott. A Vérvörös lovak arról szól, hogy a címszereplő, míg keresztes lovak bátyja, Alphonso a Szentföldön van, ő el akarja csábítani annak feleségét. Végül Alphonso hazatér és kisebb csatát vív feleségéért: megrohamozza a kastélyt. Látván a darab sikerét a Covent Garden igazgatói a „Kékszakkált” alakították lovasdrámává. Londonban a lovasdrámák igazi szenzációnak számítottak: a „Cortez, avagy Mexikó meghódítása” és a „Gangesz vízesése” című darabokban izgalmas lovasrohamot, égő erdőt és vízesésen keresztülvágató lovakat csodálhattak meg a közönség.

Franciaországban különösen nagy népszerűségnek örvendett a „drame á cheval”, amely ott a Napóleon-kultusz megnyilvánulási formája is volt egyben. Ezen lovasdrámák cselekménye sokszor a napoleoni háborúk csatáinak megelevenítése volt. (Heine ír egy idős katonáról, aki az austerlitz-i csata előadását nézte meg Franconi cirkuszában.[6])

Az 1824-es év jelentős fordulópontra a lovasdráma történetében. Ekkor mutatták be Astley-nél J.H. Amherts „Waterloo-i ütközet” című darabját, amely már nem némajáték, hanem tényleges dráma volt.

Ugyanitt, 1831-ben bemutatták a legsikeresebb lovasdrámát, „Mazeppa és a vadló, avagy a puszta gyermeke” címmel. A dráma alapjául Byron költeménye szolgált.

A lovasdrámán belül kialakult két fő irányvonal, melyek alapján ekkoriban a drámák íródtak. Az egyik lovas történeteket (pl.: Mazeppa, Turpin lovaglása New York-ba; Timur, a tatár), a másik háborús eseményeket (pl.: 1854: almai csata, 1855: balaclavai és inkermani csata) dolgozott fel

William Cooke megjelenésével azonban létrejött egy harmadik kategória is. Cooke a szépirodalom leghíresebb drámáiból keresett olyan műveket, melyeket „meglovasításra”, azaz lovasdrámává való átdolgozásra alkalmasnak tartott. Az ő nevéhez fűződnek a shakespeare-i lovasdrámák, melyek közül a III. Richárd sikerült a legjobban: 1856 augusztusában volt a premiere, és ezt követően 90 előadást élt meg, majd hónapokkal később felújították, és tovább játszották. A III. Richard-on kívül még feldolgozta Shakespeare Makrancos hölgyét és a IV. Henrik első részét.

Érdekes még megemlíteni Monsieur de Trie francia cirkuszigazgatót, akinek köszönhetően a francia közönség megismerhette Shakespeare műveit. Az ő feldolgozásában tekinthették meg 1817-ben a „Macbeth, avagy az erdei boszorkányok”, egy évvel később pedig „A velencei mór, avagy Othello” történetét.^[7]

William Cooke nagyon kreatív volt e műfajt illetően, operákat is előadott lovasdrámaként (pl.: „Trovatore, avagy a cigánynő bosszúja”), de a műfaj határait kibővítve életre hívott egy elefántdrámát is 1853-ban „A kelet elefántjai, avagy a bűvös gong” címmel.^[8]

Egymás után születtek Cooke darabjai: a „Hadiösvény, avagy a prairie lova”, 1857. októberi és a „Jibbenainsosay, avagy az erdei szellem fehér lova” című, 1858. februári előadásával a vadnyugat világát idézte meg. Az indiai hindu felkelés és a kínai háború eseményei ihlették a „Delhi megrohanását és elfoglalását”, illetve a „Kanton bombázását és elfoglalását.”

A lovasdráma a 19. században

A századfordulón a cirkuszi előadások végén záradékként gyakran adtak elő rövid, egyfelvonásos darabokat. Sőt, már 1852-ben a Cirque Olympique olyan darabokat mutatott be, mint az Olimpiai nymhák; Othello, vagy a velencei szerecsen; Mazeppa, vagy a tatárok Ukrajnában.^[9]

A nagyobb cirkuszok akár 600-800 főt is alkalmaztak egy ilyen lovasdráma bemutatása során, alkalomadtán a helyi csapatokat (pl.: rendőrség, lovasegylet) is bevonták az előadásba.

A kisebb cirkuszoknál 20-30 fő szerepelt egy ilyen előadásban, de itt is élt a helyiek bevonásának szokása: amatőrök, vállalkozó szellemű, szerepelni vágyó nézők léphettek porondra ilyen alkalmakkor.

A századforduló idején jellemzően vígjátékokat adtak elő, de pantomimek, élőképek, történelmi némaképletek és vivant tableaux-k^[10] is szerepeltek egy-egy cirkuszi előadás végén. Ezen kívül mással is igyekeztek elkápráztatni a közönséget, sok előadást görögtűz, cinematograph, vetített ködfátyolképek zártak.

Többnyire azonban lovasjátékokat adtak elő, lovasdrámákat vagy lovakkal bemutatott tréfás jeleneteket. Ezek sokszor irodalmi művek feldolgozásai voltak, de szívesen nyúltak történelmi, vagy egzotikus témához is.

A lovas darabokra a sokszínűség jellemző. Eddig a dolgozatban három lovasdráma típust különböztettem meg: a lovas történeteket, a háborús eseményeken alapuló drámákat és az irodalmi műveket feldolgozó drámákat.

H. Orlóci Edit négy nagy csoportot különböztet meg. A Mazeppa, a Quadrille noblesse és az Ónémet lovasjáték a nemesi környezetben játszódó lovasdrámák körébe tartoznak. A Texas Tex, a Wild West a western darabok jellemző példái. Az Amatőr lovaglás és a 99 éves nagymama lóháton című darabok címe, gondolata önmagában is megmosolyogtatja az embert, ezek a komikus jelenetek csoportjába tartoznak. A puszta romantika is hálás témának bizonyult, a Csikós voltige, A csikós posta, a Pusztabetyárok és a Huszár négyes jellemzően magyar környezetben játszódó darabok voltak.

A lovas játékokon kívül még voltak a „balettek” (pl.: Herold, Cake walk, La Espagnola, 40 Amazon), valamint a történelmi (Milleniumi képek, Camorra, Maffia, Cavalier Rustinac) vagy egzotikus (pl.: kínai, indiai, afrikai témájú) darabok.^[11]

A lovasdrámák gyakran az aktuálpolitikából indultak ki, így jöttek létre a naplóleoni háborúkat, a Bastille ostromát feldolgozó előadások. Kevésbé a hitelesség, mint inkább a nemzeti érzelmek felfűtése volt a fontos, illetve saját erejük, ügyességük bemutatása.

A Busch Cirkuszban előadott lovasdrámák (19 - 20. század)

A német cirkusztörténet legjelentősebb alakjai közé tartoznak a Busch család tagjai. A család a lovas cirkusz képviselője, a dinasztia-alapítók is lovakkal foglalkoztak, lányuk pedig lovasdrámák írójaként és cirkuszigazgatónként vált ismertté. Igazi cirkuszi környezetbe született Paula Busch 1886-ban, ám apja mégsem a cirkuszban képzelte el lánya jövőjét. Paula irodalmat, művészettörténetet és filozófiát tanult Kölnben és Heidelbergben. Édesapja halála után azonban visszatért a cirkuszhoz, 1927-től ő igazgatta a családi cirkuszt, a „Busch

birodalom” egyedüli igazgatója lett. A „német cirkusz dámája” azonban mégsem szakadt el az irodalomtól, már tanulmányai alatt megírta első Manegen Stück-jét, azaz egy cirkuszban előadandó darabot. Paula Busch íróként és szereplőként is aktív volt, felelősségteljesen igazgatta a cirkuszt.[\[12\]](#)

Visszaemlékezett anyja, Konstanze szavaira: tudatosan kell kezelni a műsorpolitikát és fel kell mérni a nézők igényeit. A cirkuszműsort ez alapján állította össze, gyakran menaszéria[\[13\]](#) és kiállítás is szórakoztatta a látogatókat.

A lovasdrámákat először két, majd Cross nyomán három, végül H. Orlóci Edit felosztása alapján négy csoportba lehetett sorolni. A Busch Cirkuszban előadott darabokat témájuk szerint hat részre oszthatjuk fel. A cirkusztörténeti jelentőségű holland képtár oldalán[\[14\]](#) található Busch Cirkusz plakátjait átnézve ez a hat rész a következő: lovasjátékok, történelmi témájú darabok, egzotikus darabok, egy mondakört vagy egy irodalmi művet feldolgozó darabok és a komikus lovasjelenet alapul vevő darabok.

A lovasjátékok körébe tartozik a Klondike (vadnyugati téma), a Barbarossa (lovagi játék), Die Hexe (A boszorkány, középkort idéző előadás) és az Ein Jagdfest am hofe Ludwig XIV. (Vadászünnep XIV. Lajos udvarában). Ide sorolom a városokat bemutató lovasprodukciókat, mint a Venezia, a Rom, a Pompeji és a Sevilla. A Sevilla és a Carmen című előadásokban spanyolos léggörcs teremtettek, flamenco-val, cigányokkal és bikával.

A történelmi darabok közé tartozik a Sibirien (Szibéria), melyet 1897-99 között játszottak, és az Oroszországban gyűjtött tapasztalatokat vette alapul. Az előadásban trojka-jelenettel és jegesmedvékkel varázsolták el a nézőket. A világháború eseményeit vették alapul az An zwei Fronten című előadáshoz. A történelmi lovasdrámákon belül sokszor dolgozták fel kiemelkedő személyiségek életét, így születtek meg a Zar Peter és a Katharina II. von Russland (orosz történetek), valamint a Napoleon és a Bismarck című előadások.

Magyar témát dolgozott fel a Millennium – Bilder aus Ungarn (Millennium – Képek Magyarországról; huszárokkal, magyar zászlókkal) és az Aus der Pussta (A pusztáról) című előadás.

Irodalmi művek lovasdrámává alakításából jött létre a Robinson Crusoe, a Monte Cristo grófja, a Quo vadis, a Ben Hur, valamint a Lady Hamilton és a Fesselnde Bilder aus dem Leben Madame Dubarry (Lebilincselő képek Madame Dubarry életéből).

Egzotikus darabok voltak az Indien (India) és a Die Schlange der Durga (Durga kígyója), melyek India mesevilágát és sokszínűségét varázsolták a manészsba, ahonnan az indiai elefántok sem maradhattak el. Aus unsern Kolonien (Gyarmatainkról) címen futott az afrikai gyarmatosítást bemutató darab. Ide tartozik még a Das Mirakel des ägyptischen Königin Nofretete (Az egyiptomi Nofretete királynő csodája), a Persien (Perzsák), a Mexiko és a Tarzan előadás is.

Ez a felsorolás közel sem tartalmazza a Busch Cirkusz által előadott összes drámát, de a felsorolásból jól látszik a darabok változatossága.

A lovasdrámák, ezek a Manegen Stück-ök nagyon látványosak voltak és rengeteg nézőt vonzottak. A Busch Cirkusz előtt is léteztek lovasdrámák, hasonló lovaselőadások, de Paula Busch egészen új szintre emelte a műfajt. A korabeli nézők ismert történeteket nézhettek meg egy szokatlan, különös környezetben, sok artistával és állattal, valamint gazdagon díszített kosztümökkel.

1884 és 1948 között Berlinben, Breslauban és Bécsben működött a cirkusz, melyet 1917-től Paula Busch vezetett. A cirkuszban továbbra is programon szerepeltek a cirkuszi látványosságok, de újdonság volt a csodás pantomimok, látványos darabok (Spektakelstücke) és a manészs darabok (Manegenstücke) színrevitele.[\[15\]](#)

Érdekesebbnél érdekesebb témákat dolgoztak fel ezek a darabok, amelyeknek az igazi „főszereplője”, lényege maga a látványosság volt.

Ezeknek a pompás, nagy szereplőgárdával és sok-sok állattal előadott drámáknak a célja elsősorban a szórakoztatás volt, a nézők elbűvölése. A látványon volt a hangsúly, így a történelem csak díszletként szolgált.

A Manegenstück-ök másik célja volt a hazafias lelkület erősítése. A legtöbb darabban jelen vannak a történelmi elemek, de a jelen és a reménytelen jövő képei sokszor elhomályosítják a múltat. A manészdarabokban a népszerű történelmi események, személyek, legendák bemutatásán túl feltűnik a más kultúrák felé való fordulás is. Ez főleg az 1894 és 1924 közötti manészdarabokra jellemző.[\[16\]](#)

A manészdarabok másik fontos jellemzője a túlzás: mértéktelenül dicsérik a hőst vagy a hősnőt, szembeállítják az átlagost és a különlegest, és rengetegszer alkalmaznak szuperlatívuszokat. A középpontban gyakran egy-egy emberi tulajdonság, az emberi nagyság, az egyéni teljesítmény, a sztereotipikus cselekmény és a mindent uraló látványosság áll.

A manészsziindarabok egyrészt propagandacélokat szolgáltak (pl.: napóleoni háborúk, később a német és szovjet aktuálpolitika), másrészt az ismeretterjesztés is fontos szerepet játszott e drámák megírásakor.

„...a pantomimek, mimodrámaik aktuálpolitikai, történelmi, mitológiai anyagokat dolgoztak fel, meséket, korabeli irodalmi műveket, egyéb műveltségterületeket vontak be az előadásba; születtek – a gyarmatosító törekvések szellemét hordozó – etnográfiai előadások, de ugyanígy

feldolgoztak kortárs vagy klasszikus operákat, operettekét is. Nélkülük a roppant összetett cirkuszi közönség túlnyomó része aligha juthatott volna egyrészt naprakész információkhoz, másrészt a klasszikus irodalom, zene és történelem (...) anyagának ismeretéhez.”[\[17\]](#)

Teller Katalin referátumában felveti a kérdést, hogy mennyire értelmezhetőek ezek a darabok történelmi narratívaként. Mint írja, „a darabszerzőnek a történelmi hitelességre való igénye, kombinálva a szórakoztatással, a neveléssel és az ismeretterjesztéssel érhető, de sokszor nem teljes mértékben hiteles a történet kerete, nincs meg mindig a történelmi hűség az előadásokban.”[\[18\]](#)

A varieté és a film megjelenésével sok minden megváltozott, a cirkuszoknak erős médiakonkurencia mellett egyre különlegesebb, lenyűgözőbb produkciókkal kellett előállniuk.

A 1880-as évek második felétől a Busch Cirkusz a történelmi és földrajzi tudnivalók helyett az egzotikumot és a misztikumot helyezte a középpontba, erre példa a Die Schlange der Durga, vagy a Die Niebelungen. 1894-es három hónapos bécsi szereplésük programja a következő darabokat vitte színre: Gruß an Wien (Üdvözet Bécsnek, helyi népies balett), Fatme, avagy tripoli rózsája és a Kalandok a 17. századi versailles-i udvarban.

Bár a varieté, a film, majd a tévé megjelenésével, újdonságával a cirkusz nehezen vette fel a harcot, a Busch Cirkusznak köszönhetően az 1940-es évekig játszottak lovasdrámákat.

Mazeppa

Ivan Mazeppa alakja a romantika korában sok művészt megihletett. A kor jelentős zeneszerzői zenésítették meg a történetet: Pjotr Iljics Csajkovszkij operát írt róla, Liszt Ferenc szimfonikus költeményt komponált. Létező személy volt, az orosz fennhatóság alatt lévő ukrainai kozákok vezéréként tevékenykedett, de később összetűzésbe keveredett az orosz cárral.[\[19\]](#)

Victor Hugo is feldolgozta a témát, de a hadvezér alakjának legismertebb megjelenítője George Byron, aki 1818-ban írta meg Mazeppa című elbeszélő költeményét.

Cselekménye abból áll, hogy egy alig húsz éves apród, Mazeppa beleszeret egy lengyel várúr szép és fiatal feleségébe. A nemes rajtakapja őket titkos találkájukon és az ifjút kegyetlenül megbünteti: ruhátlanul egy betörtlen vadló hátára kötözteti. A ló a szokatlan terheléstől és vadságából adódóan napokon át száguld vele erdőn-mezőn, az ukrán sztyeppén keresztül, míg végelgyengülésben ki nem múlik. Mazeppát kozák parasztok találják meg, akik ápolják, gyógyítják. Felépülve a kozákok vezére válik belőle.[\[20\]](#)

A Byron által megírt történetől elütnek a lovasszínházi előadások. A magyarországi források között nagyon kevés leírást találhatunk a záradékol bementattott egyfelvonásosokról, illetve a lovasdrámákról, a fentebb idézett disszertációban [\[21\]](#) például mindössze három ilyen szerepel, azok is csupán lábjegyzetként. Ezek közül a Mazeppa leírását idézem:

„[92](#) Mazeppa's Verbannung in die Steppen der Ukraine, oder 'Die Rache des Fürstes Porowsky' Grosse histor. Pantomime, arrangiert vom Direktor in 3 Abteilungen. Ausgeführt von ca 90 Personen. Der Fürst Hr Montovani; Dessen Nichte Niss Aleida; Masucha, Vertrauter des Fürstes, mit dessen Nichte verlobt Hr. Alexander; M's Adjutant Hr Carlo; Hofdamen, Hofherren, Pagen, Edelknaben. Die Handlung spielt im 1. und 2. Akt am Hofe eines polnischen Fürsten und im 3. Akt in der Ukraine. Die dazu gehörigen Kostüme sind neu. Eingelegte Tänze, arrangiert von der Balletmeisterin Desseri, im 1. Akt Mazurka, im 2. Akt Kosakentanz, getanzt vom Balletkorps, im 3. Akt Kosakenmanöver. Es wird besonders auf die Dressur des Mazeppa-Pferdes aufmerksam gemacht"

Röviden összefoglalva a történetet 3 jelenetben adták elő: az első és a második jelenet egy lengyel herceg udvarában játszódik, a harmadik pedig az ukrán sztyeppén. Fontos még a tánc a lovas mutatvány szerepe: mazurkát, kozák táncot adtak elő, valamint trükklovaglást (akárcsak a cirkuszi kozák lovasszámok során).

A női Mazeppa

Bár több sikeres lovasdráma volt, a legnépszerűbbnek a Mazeppa bizonyult, amelyet újra és újra elővettek.

A Mazeppa előadások történetén belül egy különös jelenség volt Adah Isaacs Menken feltűnése, ugyanis ő volt az első nő, aki eljátszotta ezt az emberpróbáló szerepet.

Adah Isaacs Menken amerikai színésznő és költő volt, jó barátságot ápolt Dickens-szel és Dumas-val. 1861. június 7-én New York-ban lépett fel Mazeppaként, és a nagy sikernek és érdeklődésnek köszönhetően New York és San Francisco között végigjárta Amerikát ezzel a produkcióval. Ezután egy három hónapos angliai körút következett. Először Londonban lépett fel 1864. október 3-án Astley-nél. A hirdetőplakátokon látható megvadult lovak és a vadlóra kötözött, meztelen karú és lábú főhős sokakat megbotránkoztatott. De a többség izgatottan várta a szenzációt.

Az előadásban Menken bravúros ügyességgel mozgott, vívott és lovagolt, majd eljött a rabul ejtés jelenete. A darab szerint Mazeppa

beleszeretett egy várnagy lányába, és vetélytársát párbaj során legyőzte. A várúr bosszúból elfogatta Mazeppát és büntetésül kegyetlenül járt el vele. A Mazeppa előadások ezen pontján a főszereplőt „levetkőztették”, a nadrág rajta maradt, az ing alatt pedig egy testszínű trikót viselt. Adah Isaacs Menken azonban nem követte ezt a hagyományt: a ruhája alatt egy vékony fehér vászonruhát viselt, (ami alatt ott volt a testszínű trikó). Ezt követően Mazeppát (Menkent) a lóra kötötték, majd a ló vágatni kezdett körbe a színpadon, és a három-négy emelkedő platformon „farkasok” üldözték őket, melyeket a színpadi munkások mozgattak. Mazeppa túléli ezt a büntetést, Abder Khán tatárjai mentik meg a haláltól, és a darab utolsó felvonásában Mazeppa igazi hősként háborúba indul csapataival.

A több hétig tartó londoni fellépés után Menken továbbutazott Liverpool-ba, Anglia több városába, majd visszatért Amerikába ahol tovább játszotta Mazeppa szerepét. A Mazeppa volt minden idők legsikeresebb lovasdrámája, melyet még a 20. században is játszottak. Magyarországra is eljutott 1902-ben, ahogy sok más lovasdráma (pl. Buffalo Bill Wild West) is.

[1] Részlet az ELTE BTK-n 2013-ban készült szakdolgozathoz

[2] http://www.circopedia.org/Philip_Astley#Astley.27s_New_Amphitheatre_of_the_Arts_and_the_Olympic_Pavilion

[3] A színház világtörténete II., 1986, 78-79. o.

[4] SPEAIGHT, 1980

[5] Színészeti lexikon, 1930

[6] Színészeti lexikon, 1930, 466. o.

[7] E. GÜNTHER – D. WINKLER, 1986

[8] Színészeti lexikon, 1930

[9] H. ORLÓCI, Cirkusztörténet jegyzet /az Állami Artistaképző Intézet számára, kézirat gyanánt/ 89. o.

[10] előképek

[11] http://www.epa.hu/01400/01461/00016/pdf/EPA01461_2012_02_06_h_orloci_5.pdf

[12] <http://circus-busch.info/history.html>

[13] állatsereglet

[14] www.circusmuseum.nl

[15] TELLER, „Psychologische Kriegsvorbereitung (kézirat)

[16] TELLER, „Psychologische Kriegsvorbereitung (kézirat)

[17] TELLER, „Az extraorbitáns bizonyuljon orbitánsnak”, Az 1920-as évek cirkuszelméletei és – gyakorlatai – megjelenés előtt

[18] TELLER, „Az extraorbitáns bizonyuljon orbitánsnak”, Az 1920-as évek cirkuszelméletei és – gyakorlatai – megjelenés előtt

[19] <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\M\A\MazepaIvan.htm>

[20] <http://mek.oszk.hu/10800/10800/10800.htm>

[21] H. Orlóci Edit: A cirkusz Magyarországon 1890-1914 [doktori disszertáció ELTE BTK 1989.]

http://www.epa.hu/01400/01461/00016/pdf/EPA01461_2012_02_06_h_orloci_5.pdf

megjelenik minden negyedévben